

Vlaisavljević, U.

IZBORNI ZAKON I SPOR OKO UNIVERZALIJA: POSTOJI LI HRVATSKI NAROD U BIH ILI SAMO HRVATI?

Sažetak: HNS-ov prijedlog izmjene Izbornog zakona, nakon što je Ustavni sud donio odluku na temelju pritužbe Dr. Bože Ljubića, samo je jedan, ali odlučan korak u smjeru poboljšanja političkog položaja hrvatskog naroda u Federaciji BiH. Inicijativa koju su hrvatski zvaničnici i predstavnici nedavno pokrenuli i uveli u javne rasprave, dočekana je u odgovarajućim bošnjačkim krugovima s velikim protivljenjem i jednodušnom ocjenom da se radi o opasnom pothvatu koji prijete samim temeljima države. U stvari ono što je odbačeno jeste razlog za koji se sluti da stoji iza ove inicijative: sve žalbe o političkom statusu hrvatskog naroda su lažne i neopravdane

HNS-ov prijedlog očito prijete da uvede u postojeće pravno-političko ustrojstvo Federacije nešto što sije paniku među onima kojima je stalo da očuvaju status quo (tj. nesimetrične odnose moći između dva konstitutivna naroda). Čini se da su oponenti posve svjesni o čemu se tu radi i što se ne smije dopustiti: Hrvati, ne tek kao zbir građana pojedinaca, nego kao poseban narod kojemu pripadaju grupna prava. Suprotstavljena su zapravo dva nepomirljiva nazora na ustavnu strukturu dane političke zajednice, pri čemu oba imaju jasno etno-nacionalno obilježje. Dilema stoga glasi: treba li Federacija BiH biti nešto kao jedna-nacija-entitet ili istinski višenacionalni entitet, tj. federacija u pravom smislu riječi?

Ključne riječi: Hrvati, Bošnjaci, konstitutivni narodi, građanska država, višenacionalna država, etnokulturna pravda

Podaci o autoru: dr. sc. Vlaisavljević U.[go], Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, vlaisugo5@gmail.com

Vlaisavljević, U.

THE ELECTION LAW AND THE DISPUTE OVER UNIVERSALS CROATS, ARE THEY A SUM OF CITIZENS OR A SINGLE PEOPLE?

Abstract: The Croatian National Assembly's proposal to amend the Election Law, after the Constitutional Court issued its decision in response to a complaint by Dr Bozo Ljubic, is the first, albeit decisive, step towards improving the political position of the Croatian people in Federation of Bosnia and Herzegovina. Recently raised and brought into the forefront of public debate by Croatian officials and representatives, the initiative has been fiercely opposed by their Bosniak counterparts who unanimously consider it to be a perilous undertaking threatening the very foundations of the state. What is actually rejected is the rationale that stands behind the initiative: all complaints about the political status of the Croatian people in today's Bosnia are false and invalid.

The CNA's proposal evidently threatens to insert into the existing legal-political setting of the Federation something that spreads panic among those interested in preserving status quo (i. e. an asymmetrical power relations between the two constituent peoples). It seems that the opponents are fully aware of what is at stake here and what should not be allowed: Croats, not just as a sum of individual citizens, but as a single people finally endowed with group rights. Opposed are in fact two irreconcilable views on the constitutional structure of the polity, both having a clear ethno-national stamp. The dilemma runs thus: the Federation of B&H, should it be a one-nation-entity or a truly multinational entity, i. e. a federation in the proper sense of the term?

Key words: Croats, Bosniaks, constitutive peoples, civic nation, multination state, ethno-cultural justice

Author's data: Vlaisavljević U.[go], PhD, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, vlaisugo5@gmail.com

1. Uvod

Nigdje možda kao u BiH *narodi* ne nastaju i nestaju s pravno-političke scene, odjednom upadaju u prvi plan ili se gube u neodređenoj pozadini. Narodi iskrsavaju i iščezavaju u samom razumijevanju onih koji žive u ovoj državno-političkoj zajednici. Trebaju li uopće u političko-pravnom poretku i stranačkom političkom životu narodi *kao* narodi? Pitanje koje nas zanima jeste kako postoje narodi u novije vrijeme u političko-pravnom sustavu Bosne i Hercegovine, ali također u njenom javnom mnijenju i samoj svakodnevnoj društvenoj stvarnosti. Dakako da narodi utemeljuju države: nisu pojedinci kao pojedinci državotvorni, niti su to društvene klase, niti rodne ili interesne skupine i slično. Za državu treba narod. Ali što kada ima više od jednog naroda? Onda imaju samo dva rješenja: ili više država za više naroda ili nekoliko naroda u jednoj državi. Ili se možda treba praviti kao da narodi i ne postoje, što je jedno od rješenja o kojem se u određenim političkim i intelektualnim krugovima u posljednje vrijeme ozbiljno raspravlja.

2. Država Bosna i Hercegovina: volja građana i/ili naroda

Na referendumu *građana* održanom 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine izglasana je suverenost i neovisnost države Bosne i Hercegovine, koja je potom dobila međunarodno priznanje. Odluku o tome je svojim glasovanjem donijelo 64 % *građana*. Ili su, u drugom opisu istog događaja, dva *naroda* u svome interesu nadglasali treći *narod*. Većinska volja *građana* pohranjena u temelje ove države je volja dvaju *naroda*. Ako inzistirate na slobodnoj odluci građana BiH u demokratskom činu zasnivanja bosanskohercegovačke državnosti nestat će iz vašeg vidokruga narodi, a ako pak inzistirate na očitovanju volje dvaju naroda nauštrb trećeg nestat će građani. Pri jednom čitanju zapisa novije državničke prošlosti nestat će građani, a pri drugom, nestat će narodi.

Ali narodi kao narodi nikada ne glasuju. Niti to mogu. Uvijek to čine pojedinci na temelju svoje slobodne volje. Narodi mogu dobiti glasove, pojaviti se kao izglasani, ovjereni i legitimirani voljom građana. Narodi mogu također biti izopćeni voljom građana, uklonjeni iz državne vlasti, nestati u pravno-političkom poretku.

Nakon što se glasovalo o referendamskom pitanju u kojem nije bilo "konstitutivnih naroda" i "njihovih nacionalnih područja" - kako je to stajalo u odbačenom Livanjskom pitanju HDZ-a - izbio je kobni rat u kojem su se sada pojavili narodi kao "borbene zajednice" (*Kampfgemeinschaften*). I opet je upitno to ukazivanje naroda u ratnom požaru, jer se i to može čitati na dva načina: s kategorijom naroda i kategorijom građana. Ako vidite ratni sukob kao sukob naroda, onda će vam se pojaviti prizor građanskog rata, ako pak vidite rat kao sukob građana (najmanje tri države), onda će vam se ukazati prizor agresije susjednih

naroda na građane Bosne i Hercegovine, makar ti građani ipak uglavnom bili pripadnici jednog naroda. Ne mogu se narodi kao narodi boriti, kao i kod glasovanja samo građani kao pojedinci to mogu, ali se ne može osporiti da su se upravo u ratu narodi ili, ako hoćete, tri etničke skupine, pojavili kao posve zasebne i samoopstojne stvarnosti. Mir je značio obnovu suživota, ali ne znamo još pouzdano je li suživota kao zajednice građana ili naroda.

3. Bošnjačko-hrvatski spor kao spor nominalista i realista

Okrenimo se sadašnjosti. Spor koji neprestano tinja u političkim institucijama i krugovima u Federaciji, a koji je rasplamsan apelacijom dr. Bože Ljubića Ustavnom sudu BiH, istovremeno je i *meta-spor*: spor oko toga u čemu je spor.¹ To je spor koji jasno i nedvosmisleno otkriva koliko je bh. društvo podijeljeno po etno-nacionalnim šavovima, jer se pokazuje kao spor Bošnjaka i Hrvata. Ono što ovaj spor čini *sporom o samoj naravi spora* jeste neslaganje oko samog karaktera Federacije, pa ništa manje i karaktera bh. državnosti. Može izgledati čudnovata ta konfrontacija dviju strana u sporu pri čemu iza svake stoji monolitno etno-nacionalno svrstavanje. No tu nema ništa novo, jer od samog početka neovisnog i suverenog postojanja ove države u sporu su tri koncepcije državnosti od kojih se svaka može vezati uz sveukupni državni položaj i strateške nacionalne interese jednog od tri naroda. Dokučiti, dakle, pravu narav ovog spora o sporu u Federaciji podrazumijeva raskriti pravu prirodu aktera koji vode spor ili, radije, onih oko kojih se vodi spor. Nisu li to, na koncu konca ili prije svega, tri naroda konstitutivna za ovu državu ili, budući da je riječ o entitetu Federacije, dva naroda: Bošnjaci i Hrvati? No upravo u tome i jeste spor, jer dok jedna strana, hrvatska, afirmira spor naroda, druga, bošnjačka, tu vidi građane, a ne narode. Dakako, narodi u modernom državno-pravnom okviru nisu ništa drugo nego skupine građana. Samo je pitanje kako vidjeti ovo okupljanje ili vezivanje građana u narod, a to svagda ovisi od konteksta, od danog državno pravnog okvira. Bosanskohercegovački kontekst je čudnovato zamršen i krajnje složen. Tako smo sada, ako pažljivo usmjerimo naš pogled ka glavnim ulozima u samom meta-sporu nakon nedavne presude Ustavnog suda, u kojoj se u važnim aspektima potvrdila neravnopravnost hrvatskog naroda u Federaciji, našli pred bh. verzijom skolastičkog spora oko univerzalija, koja glasi: postoje li ili treba li da postoje narodi u pravnom-političkom poretku ove države, ili pak samo građani? Bošnjački učesnici u sporu su tako nominalisti, a hrvatski realisti.

Doduše, narodi, i to kao konstitutivni, već postoje u ovom poretku, uvedeni Daytonskim mirovnim sporazumom u Ustav, ali sporno pitanje odavno glasi treba li još tamo i da ostanu. Bošnjački nominalisti tvrde da "konstitutivne narode" kao nepotrebne pravno-političke kategorije napokon treba ukloniti i raščiniti u mnoštvu građana, a hrvatski realisti da im tek treba pružiti punu pravno-političku stvarnost kakvu im jamči slovo Ustava. I doista: postoje li narodi ili samo građani, postoje li šuma ili samo drveće?

4. Zajednica tri konstitutivna naroda ili zajednica građana?

Uključujući se u spor o samoj naravi spora možemo najprije reći da su u sukobu dvije nepomirljive koncepcije temeljnih, tj. ustavnih načela uređenja države: *konsocijacijska*, koja go-

¹ Christopher McCrudden and Brendan O'Leary, "Courts and Consociations, or How Human Rights Courts May De-stabilize Power-sharing Settlements", *The European Journal of International Law*, Vol. 24 no. 2, str. 496.

vori o državi triju jednakopravnih naroda, i *građanska*, koja govori o državi građana, zapravo jednog naroda, *demosa*. Zato ćemo od *hrvatskih realista* čuti inzistiranje na neophodnosti sklapanja trajnog "društvenog ugovora" kojeg bi popisivali legitimni predstavnici triju naroda, a od *bošnjačkih nominalista* o neophodnosti da se striktno i dosljedno provedu pravne norme tzv. većinske demokracije, a to znači do kraja afirmiraju prava građana-pojedinaca. Budući da je riječ o sporu oko temeljnih načela ustroja države, moglo bi se reći da je riječ o sporu dva čitanja Daytonskog ustava, čitanja koja imaju i svoje krajnje pozicije: za jedne je to popraviti Daytonski ustav u njegovom konsocijativnom aranžmanu, dakle, popraviti položaj naroda kao naroda, a za druge je to ukinuće Daytonskog ustava, prije svega zbog u njega ugrađenih konsocijativnih načela, te konačno uvođenje građanskog poretka po modelu nacije-države.

Spor narod ili građani je ustavno pitanje *par excellence*, i to kao pitanje temeljnih ustavnih načela. Tko je pozvaniji da donese pravi sud o ustavnim načelima nego upravo *sudovi* kojima je to zadaća? Dvije presude dva nadležna suda, Ustavnog suda BiH u slučaju Ljubić i Europskog suda za ljudska prava u Strasbourgu u slučaju Sejdić-Finci mogu se čitati kao najvažniji prilozi sporu *narod ili građani*. Obe pritužbe sudovima se tiču izbora na zastupničke funkcije u državi i pitanja: tko bira, koga se bira i kako se bira. Predstavnička demokracija uglavljena u konsocijativno uređenje postavlja dilemu: u ime narodā ili u ime građana? Dilema je usađena u temelju samih temelja postojećeg ustavnog poretka, u preambuli Daytonskog ustava, tamo gdje je trebalo označiti tko donosi Ustav i tko je nosilac državnog suvereniteta. Podsjetimo: *Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine...*

Ono što je ovdje u srazu kao pukotina u samome kamenu temeljcu jeste zajednica tri konstitutivna naroda, s jedne strane, nadopunjena Ostalima, i zajednica građana, s druge strane. Grozd konstitutivnih naroda, nadopunjen narodima koji to nisu, prije svega nacionalnim manjinama, s jedne strane, i mnoštvo građana, s druge strane.² Ovaj prvi grozd je ishod "korporativne konsocijativne nagodbe", postignute "nakon 44 mjeseca teških i stalno prekidanih pregovora"³ koji su se odvijali u sjeni ratnog ognja, a ovo pojavljivanje građana je važan zasad onoga što se u političkoj znanosti zove liberalni konsocijalizam, koji posebno inzistira na uključivanju povelja o ljudskim pravima u konsocijativne nagodbe strana u konfliktu (podsjećamo: konsocijativni aranžmani su novije rješenje da se gradi zajednički demokratski državni poredak usprkos bolnim iskustvima nepomirljivog konflikta, poput rata ili čak genocida, te nesvodljivoj različitosti državotvornih subjekata).

S presudom Sejdić-Finci je stigao nalog da je potrebno osigurati ravnopravnosti građana, a s presudom Ljubić da je potrebno osigurati ravnopravnost naroda. I jedna i druga presuda dovode u pitanje *ne tek* postojeća ustavna *rješenja* nego *sama* ustavna *načela*. Pogledajmo kritike ili, radije, reakcije na te presude. Čini se da strazburški nalog ka liberalizaciji korporativnih crta Daytonskog pravno-političkog poretka nije naišao na neodobravanja kod domaćih aktera političke scene, ali su se prepreke njegovom provođenju pokazale do danas neuklonjivim. No, nema sumnje da je ova presuda pružila silan vjetar u jedra bošnjačkih nominalista, koji su je dočekali sa ushićenjem i ponovo razbuđenom nadom u konačno stvaranje čisto građanskog poretka. Koliko je bilo veliko njihovo ushićenje s ovom prvom, toliko je bilo burno njihovo razočarenje s ovom drugom presudom. Ta bura nikako da se stiša, a

2 Vidi o tome U. Vlasisavljević, "Drugi ustav i ustav Drugih. Aporija suvereniteta", Franjevački institut za kulturu mira, Split, 2012, str. 350-370.

3 Christopher McCrudden and Brendan O'Leary, *op. cit.*, str. 481, 492-493 i 498.

treba čuti njene najglasnije uzvike (ili jauke koji ne slučajno dolaze s bošnjačke "ljevice"). Poslušajmo: "Ne postoji hrvatsko pitanje!"; "Konstitutivni narodi ne mogu biti izborna jedinice!" Ali nitko to nije do kraja elaborirao kao neprikosnoveni i s najdužim stažem lider SDP-a u nedavnom intervjuu u kojem je ustvrdio da je čitava koncepcija "konstitutivnih naroda" u stvari zastarjelo i nadmašeno komunističko nasljeđe, fikcija jednog nedemokratskog, lenjinističkog režima!

Treba vidjeti o kakvom bauku se ovdje radi, što je to što izaziva paniku kod ove druge presude. To je, bez sumnje, povratak naroda u pravno-politički sustav kada se činilo da sve neodoljivo, makar u Federaciji, klizi ka građanskom ustrojstvu. Narod, i to hrvatski, se čini da stoji na putu konačnog rušenja konsocijativnog poretka. Ima u tome puno istine: dva entiteta su ustrojena kao kvazi-državni, nacionalni poreci srpskog i bošnjačkog naroda kao većinskog naroda, tako da njihovi nacionalni lideri nipošto ne žela da u njima vide nikakve druge, jednako konstitutivne narode: samo i isključivo građane. Dva entiteta su, kako izgleda, postali dva (pseudo-)građanska poretka. Dodajmo: dvaju naroda. Treći, hrvatski, postao je remetilački faktor te građanske idile. Ali upravo iz položaja tog naroda, koji je istovremeno i konstitutivan i manjinski, može se na najjasniji način razabrati današnje stanje pravno-političkog poretka jedne višenacionalne države koja nikako da zadobije ne samo stvarnost sloboda i prava kakva joj dolikuje, nego čak ni adekvatnu političku svijest o samoj sebi.

5. Nacija-država ili višenacionalna država

Zašto bi uopće trebalo održati višenacionalni poredak u Bosni i Hercegovini? Nakon novijeg povijesnog iskustva pitanje je može li se takav pravno-politički poredak preurediti na učinkovit i funkcionalan način, na korist i zadovoljstvo svih građana. Zašto bi ustav ove zemlje trebao uopće sadržavati kategoriju naroda? Poznato je u političkoj teoriji i filozofiji prava koliko unošenje partikularnosti, poput onih etničkih, nacionalnih i rasnih, tj. upisivanje vlastitih imena u ustav, osim možda u formulacije njegovih preambula, čini takav zakon arbitrarnim i inherentno proturječnim.⁴ Treba li pravnom poretku ijedne zemlje nešto drugo i nešto više od građana-pojedinaca? Nisu li iskustva društvenog i političkog života pod krovom Daytonskog ustava, koji broji i računa narode umjesto isključivo građane, najlošija iskustva koja se uopće mogu imati s nekim ustavnim rješenjem?

No ova pitanja, budući da su načelna, nisu samo pitanja uređenja Bosne i Hercegovine, prihvatimo li da u njoj ima više od jednog naroda, nego utemeljenosti i opravdanosti postojanja država koji nisu nacije-države (*nation-states*), tj. jednonacionalne države, nego su višenacionalne države (*multination-states*). Budući da bi bilo teško osporiti postojanje u suvremenom svijetu višenacionalnih država, onda je jedna od najupornijih i najlukavijih strategija uklanjanja narodā iz stvarnosti ove zemlje i osiguravanja iluzije o postojanju Bosne i Hercegovine kao nacije-države (koja onda više nema nesumnjivo velike probleme s pluralizmom jednakopravnih naroda), poput susjednih Hrvatske i Srbije, pretvaranje tih naroda u etničke skupine i to u doba, velikog li apsurdna, kada su ovi narodi izašli iz poretka kojeg njihovi nacionalni lideri i ideolozi, gotovo bez iznimke, nazivaju "tamnicom naroda" i kada su došli do pune samosvijesti o sebi i svoje kolektivno postojanje jednom za svag-

⁴ Jean-François Lyotard, *The Differend, Phrases in Dispute*, Manchester University Press, 1998, str. 98-99, 105-106, et passim.

da na institucionalan, prije svega, državno-pravni način, osigurati. Umjesto da se prizna stvarnost višenacionalne države, tro-nacionalne konsocijacije,⁵ uporno se potura slika o plurietničkoj državi.

Jedna od najčudnijih stvari u novijoj povijesti suverene Bosne i Hercegovine jeste neobično inzistiranje zvaničnika tzv. međunarodne zajednice i njihovih eksperata, ponekad čak i veoma upućenih analitičara, na oslovljavanju i definiranju konstitutivnih naroda, Bošnjaka, Hrvata i Srba, kao "etničkih grupa". Po svemu sudeći iza takve nesumnjivo pogrešne interpretacije stoji uvjerenje o privremenom i prolaznom postojanju naroda, jer će građani svih etničkih grupa jednog dana postati pripadnicima jedne građanske nacije (*civic nation*), ili će možda ipak ostati i na dulji rok tako grupirani, ali će to njihovo partikularno zajedništvo konačno postati politički irelevantno zahvaljujući pravno-demokratskom napretku orijentiranom prema načelu o neophodnosti razdvajanja države i etniciteta, koje u stvari slijedi daleko starije i u zapadnjačkim demokracijama općeprihvaćeno načelo o razdvojenosti crkve i države.⁶

Ali, u konačnici, ima li išta loše u namjeri ili sklonosti da se računa s pojedincima umjesto s narodima? Zašto bi takvo rješenje bilo nerealno ili čak nepravično? Takvu dilemu je jasno izrazio i pokušao otkloniti W. Kymlicka u Zaključku svoje knjige *Multikulturno građanstvo* na sljedeći način:

Zašto ne možemo, pitaju mnogi, naprosto "narod tretirati kao pojedince", bez obzira na njihov etnički ili nacionalni identitet? Zašto ne možemo imati prije svega u vidu ono što dijelimo kao ljudi, radije nego ono što nas razlikuje? Pretpostavljam da nas je većina imala takvu reakciju u nekom trenutku bavljenja novom i kompliciranom "politikom razlike".

Međutim, taj odgovor vodi na krivu stranu. Nije problem to što je suviše "individualistički". U mnogim dijelovima svijeta, zdrava doza individualizma bi donijela dobrodošao predah od konflikta vezanih za grupe. Prije će biti da je odgovor naprosto nedosljedan. Kao što sam pokazao kroz cijelu ovu knjigu, politički život ima neotklonjivu nacionalnu dimenziju, bilo da je to u povlačenju granica ili raspodjeli ovlasti ili odluka o jeziku obrazovanja, sudova i birokracije ili pak izboru državnih praznika. Štoviše, ovi neizbježni aspekti političkog života pružaju duboku prednost (*profound advantage*) većinskim nacijama.⁷

6. Većinski i manjinski nacionalizam

5 Michael Walzer, *On Toleration*, Yale University Press, New Haven and London, 1997, str. 22. Walzer se, dakako, poziva na Arend Lijpharta, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven and London, 1977.

6 Mnogi poslijeratni liberali smatraju da religijska tolerancija zasnovana na razdvajanju crkve i države također pribavlja model za bavljenje etnokulturnim razlikama. "Prema ovom gledištu, etnički identitet, poput religije, jeste nešto što su ljudi slobodni da izraze u svome privatnom životu, ali što nije briga države. Država se ne suprotstavlja slobodi ljudi da izraze svoje partikularne kulturalne privrženosti, ali niti podržava takvo očitovanje – radije, da iskoristimo frazu Nathan Glazera, ona odgovara s 'benignom nehajnošću'. Članovi etničkih i nacionalnih grupa su zaštićeni od diskriminacije i predrasuda te su slobodni da nastoje održati što god žele od svoga etničkog naslijeđa ili identiteta, a da se to ne kosi s pravima drugih. No njihovi naporu su čisto privatni pa stoga nije stvar javnih agencija da legalne identitete ili pravne nemogućnosti vežu uz kulturne pripadnosti ili etnički identitet. Ovo razdvajanje države i etniciteta ne dopušta bilo kakvo pravno/zakonsko ili državno priznanje etničkih grupa ili bilo kakvo korištenje etničkih kriterija u raspodjeli prava, resursa ili dužnosti." Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, 1995, str. 3-4.

7 *Ibid.*, str. 193-194.

Ne bi trebalo ispisati čitavu knjigu o multikulturnom građanstvu da ova prednost o kojoj govori Kymlicka, iako velika, ili doslovce "duboka", nije prilično nevidljiva. Što je to što je u njenoj veličini ili krupnoći čini ipak neprimjetnom? U najkraćem, kako vjerujemo, to je neumitna transformacija većinske nacije (*majority nation*) u građansku naciju (*civic nation*), na temelju njene spontane identifikacije s državom. Neposredna posljedica takve identifikacije jeste da u višenacionalnoj državi većinska nacija obično vidi tu istu državu kao svoju vlastitu naciju-državu, da svoju vlastitu kolektivnu poziciju tumači kao stanovište većine građana lojalnih državi upravo na građanski način, a to znači temeljem vladajućih zakona i građanskih prava, a u moralnom pogledu kao iskrenih domoljuba. Više je nego jasno da je takva pozicija jednog naroda u državi u kojoj ima više od jednog naroda upravo pozicija bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini.

No po čemu je taj narod "većinski"? Ako kažemo da je to po njegovoj kolektivnoj identifikaciji s državom, onda bi naš argument mogao biti cirkularan. Zašto onda ne bi mogla i druga dva naroda, Hrvati i Srbi, na temelju takve iste identifikacije, koja bi ih učinila "građanskim", biti "većinski"? Temeljna kategorija s kojom u analizi višenacionalnih država operira Kymlicka jeste *manjinski nacionalizam*: za njega braniti višenacionalni državni poredak znači prije svega boriti se za jednakopravnost manjinskih nacija. Dijalektika većinskog i manjinskog na suštinski način ima veze s demografskim veličinama, a ništa manje i s odnosima moći u suvremenom demokratskom poretku u kojem većina, kao većina po svojoj brojnosti, odlučuje. Za uspostavljanjem položaja nekog naroda u određenom pravno-državnom poretku kao većinskog presudnu ulogu može odigrati njegova čak i prilično mala demografska premoć, ali još više činjenica da temeljne postavke tog poretka nisu ustanovljene većinskom voljom nekog drugog naroda upravo kao naroda, a to znači na crti njegovih posebnih nacionalnih interesa.

Vratimo se ponovo na maloprije citiranu rečenicu: "Štoviše, ovi neizbježni aspekti političkog života pružaju duboku prednost (*profound advantage*) većinskim nacijama." Ovaj stav je samo korolar Kymlickinog uvida da je etno-nacionalna i kulturalna neutralnost moderne liberalno-demokratske države u stvari mit. Ali mit koji je itekako djelatan i utjecajan. Njegova kritika zahtijeva izvjesnu arheologiju, analitičko kopanje udubinu, traženje uloga koji se ne mogu dokučiti na samoj površini. Ono što je na površini jeste građansko opredjeljenje i državni patriotizam pripadnika građanske nacije, a ono što je pohranjeno dublje jesu krupne i vitalne žile nacionalizma.

Nije li onda svaka građanska nacija ili, radije, njeno građanstvo i građanski karakter u stvari perfidna i licemjerna krinka, jer krije svoju pravu nacionalnu, etnokulturnu prirodu? Međutim, kod nacionalno monolitnih država su iskušavanja i provjere njihovog univerzalnog ili kozmopolitskog karaktera uglavnom svedeni na prilično slabe izazove pred etničkim manjinama. Međutim, sasvim je druga stvar ispitivati vjerodostojnost građanskog kod većinske nacije u državnoj zajednici u kojoj ima više od jedne državotvorne ili konstitutivne nacije. Tamo tu vjerodostojnost treba propitivati pred sumnjom u *građanski nacionalizam* i *perfidno građanstvo*. U svakom slučaju se građansko opredjeljenje ili građanski karakter većinske nacije i samo i isključivo nje, tj. većine njenih pripadnika, u višenacionalnoj državi kakva je Bosna i Hercegovina, koja se opisuje i kao "duboko podijeljeno društvo", treba i mora propitivati. Još važnije je napomenuti da to što uporišta takve kritike mogu biti samo u partikularnim pozicijama manjinskih nacionalizama nipošto ne znači da je to naprosto nacionalistička kritika građanstva *tout court*.

Postoji li tako nešto kao *građanski nacionalizam*? Pitanje je koliko se uopće možemo služiti kategorijom nacionalizma koji krije svoje pravo lice, perfidnog građanskog nacionalizma.

Ne donosi li takva kritika apriorno opravdanje za manjinski nacionalizam i apriornu optužbu za većinski nacionalizam, čak i kada se većinski narod u javnom mnijenju odrekne svoje nacionalističke ideologije? Još gore: ne implicira li takva kritika duboko podozrenje u iskrenost i dobronamjernost političkih i patriotskih opredjeljenja građana kao pojedinaca? Ne iznenađuje onda da se na prigovor o postojanju prikrivenog nacionalizma kod deklariranih građanskih aktivista i navodno lijevih, građanskih stranaka, s njihove strane obično odgovara s moralnim gnušanjem. Ne čini li se da je potpuno neutemeljena sama platforma takve kritike: sumnja se u namjere i pobude ovog ili onog pojedinca, koji najbolje zna što i zašto hoće, i to se čini u ime nacionalizma čitavog jednog naroda koji je u manjinskom položaju. Ima li uporišta za takvu kritiku a da to nije puki nacionalizam? Ne podriva li se tako, i to na najgori način, upravo sasvim perfidan, sama mogućnost vjerodostojnog i solidnog građanstva, onog oblika zajedništva bez kojeg nema uistinu demokratske i prosperitetne političke zajednice?

Dvije su pretpostavke ovdje potrebne za zadovoljavajući odgovor, jedna se veže kontekstualno, a druga uz princip, veoma važan princip kojeg tek treba afirmirati u bosanskohercegovačkoj javnosti.

a. Prva pretpostavka (o nacionalnoj predeterminiranosti građanskog opredjeljenja)

Bez angažiranja u kritičkoj arheologiji u konkretnom društveno-političkom okruženju ne može se odgovoriti na sumnju o tome da li je kod većine građanski orijentiranih građana na djelu prikriveni nacionalizam većinske nacije. Dakako da se ne može ostati kod površnog uvida da većina građana većinske nacije svoja politička uvjerenja izražava u terminima koji su "građanski", a ne "nacionalistički". Kao što je to uglavnom i gotovo bez izuzetka slučaj, kod građana većinske nacije je upravo na djelu podudaranje nacionalnih interesa vlastitog naroda, s jedne strane, i svrha i vrijednosti takvog državnog ustrojstva u kojem su većina, s druge strane. To je ono što dopušta da se nacionalistička ideologija i njeni tipični partikularistički narativi dijelom istope i nestanu u diskursu koji čak više nije ni ideološko-patriotski nego naprosto pravno-zakonodavan i univerzalistički. Prema tome, nema ništa tipično bošnjačko u većinskom bošnjačkom opredjeljenju za građansku politiku u današnjoj Bosni i Hercegovini, jer je to ono što kolektivni položaj u višenacionalnoj državi sam sobom diktira, a to je da se takva država koja se dijeli s drugima vidi i kao svoja nacionalna država (poput Kastiljaca u Španjolskoj, Engleza u Velikoj Britaniji, Srba u bivšoj Jugoslaviji, itd.).

No, može li se onda uopće povući crta između vjerodostojnog građanskog opredjeljenja i nacionalizma koji se dokopao svoje nacionalne države? Nije li onda svaka sumnja u većinski nacionalizam unaprijed otklonjena, dok je zauzvrat stalno otvoren prigovor manjinskim nacionalizmima što se nikako ne uspijevaju identificirati sa *zajedničkom* državom? Nije li onda svaki arheološki napor u eventualnom traganju za skrivenim nacionalističkim i šovinističkim nabojima građanskog opredjeljenja većinskog naroda unaprijed beskoristan i uzaludan? No ipak, mora postojati neka jasno ustanovljiva crta razlikovanja između autentičnog građanstva građana i državnog nacionalizma većinske nacije, pogotovo ako se nalazimo pred stvarnošću u kojoj je građanstvo postalo prije svega kolektivno opredjeljenje jednog naroda i to onog većinskog, kao što je to slučaj u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Nije li noviji nestanak imenice narod u pluralu iz javnih nastupa onih koje i dalje bez puno muke prepoznamo kao ideologe bošnjačkog nacionalima indikacija da nas spomenuto

poistovjećivanje ipak ne smije zavarati? Možda nema sigurnijeg putokaza za orijentaciju u lokalnom kontekstu od činjenice da je dominantno građansko opredjeljenje odavno već ekskluzivno bošnjačko. I upravo u toj činjenici treba tražiti izvorište sumnje: ako je građanski skupni identitet *per definitionem* inkluzivan, otkud to da se uglavnom podudara s jednim skupnim identitetom, kakav je etno-religijsko-nacionalni, koji je *per definitionem* ekskluzivan?

b. Druga pretpostavka (o principu etnokulturne pravde)

Kao što smo napomenuli, kritika pukog poistovjećivanja nacionalnog i građanskog kod većinskog naroda u višenacionalnoj državi treba imati odgovarajuće uporište koje će takvu kritiku postaviti s one stranu nacionalizma manjinskog naroda. Tek tada bi ta kritika mogla biti vjerodostojna i legitimna, jer bi se izdigla iznad konflikta i ideološke borbe dva rivalska nacionalizma. U stvari, građanska stvarnost većinskog nacionalizma bi već unaprijed svaku kritiku manjinskog nacionalizma mogla obezvrijediti i odbaciti kao retrogradni i reakcionarni pokušaj napada na koncepciju (individualnih) ljudskih prava kao najvažniju tekovinu suvremene liberalne demokracije. Potreban je, dakle, princip i Kymlicka ga definira kao princip *etnokulturne pravde*. Ako iza ljudskih prava na kojima svoju državno-pravnu stvarnost temelji građanska nacija (*civic nation*) stoje principi *liberalne pravde*, onda je mjesto za *etnokulturnu pravdu* osigurano onog trenutka kada se uvjerimo da je ova prva koncepcija pravde "nesposobna da na pravi način uvaži legitimne vrijednosti i zahtjeve zajednica i kultura".⁸ Uporište u ovom drugom principu nam je neophodno nakon što smo uvidjeli da je "zaštita ljudskih prava nedovoljna da osigura pravednost između etnokulturnih grupa", te da "ljudska prava trebaju biti nadopunjena manjinskim pravima".⁹ Josep Costa je u ovom principu, ili koncepciji koja podrazumijeva formulaciju više principa, vidio čak posve "novu paradigmu" za bavljenje spornim pitanjima etnokulturne različitosti.¹⁰ Navedimo jednu od pregnantnijih formulacija etnokulturne pravde:

Etnokulturna pravednost zahtijeva da etnokulturne skupine budu tretirane sa istinskom jednakosti, a ne formalnom jednakosti. Dok formalna jednakost zahtijeva istovjetan tretman za sve pojedince, istinska jednakost nastoji da pojedincima koji sačinjavaju etnokulturnu zajednicu priskrbi stvarnu jednakost prilika da ubiru plodove svoje partikularnosti u zajednici s drugima. Tako multikulturna građanska prava, time što nadopunjuju individualna prava sa kolektivnim pravima, šire etnokulturnu pravdu kroz čitavo društvo usuglašavajući i prilagođavajući etničke, jezične, rasne ili religijske razlike. (...) Multietničke liberalne demokracije treba supstancijalno jednakost da privilegiraju nad formalnom jednakosti da bi tako etnokulturnim skupinama omogućile da postanu jednaki i punopravni građani nacije kao i da unapređuju svoje dostojanstvo kao pripadnici posebne zajednice.¹¹

8 Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2001, str. 138.

9 *Ibid.*, str. 10.

10 Josep Costa, "Political Accommodation in Ethnationally Diverse Societies", Workshop Number 5, Queen's University of Belfast.

(<https://ecpr.eu/Events/PanelDetails.aspx?PanelID=2193&EventID=47>)

11 Yusuf Nebhan Aydin, "The Fastest Growing Ethnocultural Community of Canada: Ethnocultural Freedom and Equality of the Canadian Muslim Minority", *Journal of Islamic Studies and Culture* December 2015, Vol. 3, No. 2, p. 49

Sada je važno ukazati na nesvodivu razliku prava (plural) i same pravednosti. Upravo je liberalni koncept pravde onaj koji utemeljuje i legitimira ljudska prava kao prava pojedinca. Etnokulturni koncept pravde bi trebao da to isto čini za kolektivna prava, prije svega za prava manjinskih nacija i etničkih skupina. Međutim, pravo i pravda nikako ne pripadaju istoj ontološkoj razini: prava se mogu ostvarivati mašinerijom zakonodavstva, a pravda može tom mašinerijom eventualno upravljati, kao što može biti iz nje isključena, ali nikako ne može biti njen puki produkt.¹² Ono što pravdu još više udaljava od zakonom formuliranih prava jeste to da je ona uvijek vezana uz univerzalnost nekog imperativa koji nadmašuje svaki poseban zakon. U višenacionalnim državama ostvarenje prava građana može biti legalno, ali da prema principu etnokulturne pravednosti ne bude nipošto legitimno, zbog one "duboke prednosti" većinske nacije na koju je ukazao Kymlicka.

7. Federacija BiH i princip etnokulturne pravde

Što je glavni stup ili *raison d'être* postojanja višenacionalnih federacija, ako to nije uvažavanje principa etnokulturne pravde? Kakva god bila konkretna, ustavno-pravno provedena rješenja uređenja višenacionalne federacije, njihova legitimnost mora biti utemeljena na ovoj vrsti zahtjeva za pravednošću - i uvijek iznova podatna provjeri prema tom zahtjevu. Imajući u vidu ontološku razliku između prava i pravde i izvedenost prvih iz ove druge, treba naglasiti važnost ovog prioriteta u lokalno kontekstu: nikakvo posebno pravo građana ne može derogirati i obezvrijediti pozivanje na pravednost do koje je stalo čitavim narodima, etnokulturnim skupinama ili nacijama. Sam pojam "konstitutivnih naroda" iz preambule Daytonskog ustava utvrđuje ovaj prioritet etnokulturne pravde i stavlja je u isti rang sa liberalnom koncepcijom pravde koja svoje najizravnije očitovanje nalazi u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, također navedenoj u preambuli Ustava. Komplementarnost ove dvije koncepcije pravde nije lako očuvati i ona predstavlja veliku pravno-političku tekovinu Daytonskog ustava: zapravo nečuvenu i od neprocjenljive vrijednosti u pravno-političkoj povijesti ove zemlje.

No koliko god ovaj dvostruki zahtjev za pravednošću bio zadat najvišim zakonom, on predstavlja stalni izazov za demokratsku pravno-političku praksu poslijeratne BiH. Ono što je u rezoluciji ZAVNOBiH-a iz 1943. bilo tek deklarativno opredjeljenje, u Ustavu iz 1995. se nastojalo provesti kao autentičan oblik konsocijativnog državno-pravnog poretka. Neobično je da usprkos tomu što se nakon stjecanja neovisnosti BiH često i s raznih strana isticalo da je u čuvenoj i pregnantnoj formulaciji ZAVNOBiH-a određen jednom za svagda karakter državnosti BiH i temelj njenog društvenog ugovora, ipak se nije dovoljno jasno spoznalo da je riječ o principu etnokulturne pravde i da je upravo njemu dan prioritet u zasnivanju demokratske političke zajednice. Što znači da ako se taj princip naruši, onda se ugrožava samo postojanje te političke zajednice. A dosljedno uvažavanje tog principa nalaže konsocijativnu ili federalnu raspodjelu vlasti.

Jednako je važno, ako ne i važnije, u lokalnom kontekstu ovaj princip postaviti i promatrati kao moralni nalog u djelovanju svakog javnog dužnosnika: ne može nekom narodu pripadati više (ili manje) nego nekom drugom narodu. Klasično određenje distributivne pravde, *suum cuique*, kakvo nalazimo kod Cicerona i u Justinijanovim Institucijama, zadobiva sada

¹² Vidi o tome Jacques Derrida, "Od prava ka pravednosti", preveo U. Vlaisavljević, *Odjek*, 2/95, proljeće 1995, str. 17-18. Odlomak iz Derridine knjige: *Force de loi*, Galilée, Paris, 1994.

kolektivističko tumačenje svog individualističkog izraza. A vežemo li je uz moral, etnokulturna pravednost se može, i kako vjerujemo treba, držati i za vrlinu u tradiciji aristotelovskog poimanja. Kao što se u novije doba u literaturi političke znanosti shvatilo da nema istinskog građanstva bez odgovarajućeg morala, tzv. građanskih vrlina (*civic virtues*), na isti način bi trebalo ustvrditi da nema istinskog suživota više naroda bez vrlina etnokulturne pravednosti.¹³

Činjenica da Federacija, kao ni cijela BiH nije mogla biti ustrojena kao teritorijalna nego kao regionalna, nekongruentna federacija (u smislu nepodudarnosti federalnih jedinica sa etnokulturni identitetima)¹⁴ – motiviralo je mnoge utjecajne domaće i strane tumače da se čak ni o tzv. većem entitetu, kojem je u temelju Washingtonski federalni sporazum – ne razmišlja kao o federaciji u pravom smislu riječi. Odavno je zalaganje za autentičnu federaciju postalo isključiva preokupacija političkih predstavnika Hrvata koji se angažiraju za *interese naroda* koji je u objektivno manjinskom položaju. Ono što stoji na putu dosljednog ostvarenja "federacije naroda" jeste podjela vlasti na temelju etničkog pariteta koji ima u vidu samo pojedince kao pojedince. Upravo po tome sužavanju predstavilačke matrice federacije komunističkih režima nisu ni mogle biti autentične federacije.¹⁵

Grozničavo opiranje političkih predstavnika većinskog naroda u Federaciji izazovima federalizma kakvo bi donijelo prije svega predstavljanje naroda kao naroda u strukturama zajedničke vlasti treba tumačiti strahom od utapanja tekuće forme regionalne federacije u čistu formu multinacionalne federacije kongruentnog tipa, iako presuda Ljubić upućuje na put koji nije dalek postojećim ustavnim rješenjima i ne podrazumijeva administrativnu teritorijalizaciju po načelu ekskluzivne vlasti tri naroda prema njihovom većinskom položaju. To je put koji je vjerniji Ustavom zajamčenom mješovitom tipu federalizma, kombinaciji regionalne i višenacionalne federacije,¹⁶ jer Dom naroda ne vezuje samo i isključivo uz princip regionalno-administrativne predstavljenosti i osigurava, prema mišljenju Venecijanske komisije, njegovu "primarnu svrhu da osigura dolično predstavljanje konstitutivnih naroda i ostalih."¹⁷ Zalaganje za regionalnu disproporciju u predstavljanju konstitutivnih naroda nipošto ne znači da je od postojeće korporativne federacije (u kojoj pripadnost konstitutivnim narodima nije teritorijalno definirana) ostaje samo još jedan i to neizbježan korak ka teritorijalnoj federaciji, iako kritičarima ove ustavne odluke, koji ne prestaju ukazivati na bauka tzv. trećeg entiteta, treba napomenuti, da je "trajno ukopavanje u ustavu i političkom sustavu" ovog prvog oblika federacije može imati daleko gore posljedice od prihvaćanja ovog drugog oblika federalizma.¹⁸

13 Takve vrline bi sve odreda bile vezane uz uvažavanje onog što je Charles Taylor nazvao "duboka različitost" (*deep diversity*). Kymlicka to ovako objašnjava: "U zemljama koje su i polietničke i višenacionalne, kulturne grupe nisu samo različite, nego imaju različite predstave o zemlji kao cjelini. Ljudi ne samo da pripadaju odvojenim političkim zajednicama nego pripadaju na različite načine. To znači da članovi polietničke i multinacionalne države moraju ne samo poštivati različitost, nego također poštivati različitost pristupa različitosti." Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, str. 190.

14 Rainer Bauböck, "Why Stay Together? A Pluralist Approach to Secession and Federation", in: W. Kymlicka and W. Norman (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford and New York, str. 368.

15 Cf., na primjer, W. Kymlicka and M. Opalski (eds.), *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, Oxford University Press, 2001, str. 399.

16 Poput Kanade, Bosna i Hercegovina je politička zajednica "koja je ustavno skrojena kao regionalna federacija od deset provincija (Čitaj: županija), ali čiji je povijesni identitet zapravo identitet višenacionalne federacije." I par redaka dalje autor citira Kymlicku: "U takvim mješovitim porecima (...) višenacionalni federalizam je asimetričan u smislu da samo manjina sebe shvaća kao posebnu političku zajednicu, dok članovi nacionalne većine svoj identitet grade kao pojedinačni građani šire federacije". Rainer Bauböck, *ibid.*, str. 370.

17 Venice Commission, *Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina*, Opinion No. 862/2016, Strasbourg, 17 October 2016., 52, str. 11.

18 Rainer Bauböck, *op. cit.*, str. 390.

8. Zaključak

Iz položaja hrvatskog naroda, kao manjinskog i istovremenog konstitutivnog naroda u Federaciji BiH, može se na najjasniji način razabrati današnje stanje pravno-političkog poretkta jedne višenacionalne države koja nikako da zadobije ne samo stvarnost demokratskih sloboda i prava kakva joj dolikuje, nego čak ne uspijeva da stekne ni adekvatnu političku svijest o samoj sebi. Političko i pravno zalaganje za ustavno zajamčenu jednakopravnost hrvatskog naroda vodi, pokazali su to noviji događaji i sporovi u javnosti Federacije, ka kritici građanstva većinske nacije, s jedne strane, i zalaganju za autentičnu formu "federacije naroda", s druge strane. Dvije novije sudske presude koje se tiču samih načela Daytonskog ustava bacile su posebno svjetlo na spor koji odavno tinja između političkih predstavnika većinskog i manjinskog naroda u Federaciji BiH: s presudom Sejdić-Finci stigao je nalog da je potrebno osigurati ravnopravnosti građana, a s presudom Ljubić da je potrebno osigurati ravnopravnost naroda. Ustavno-pravna potvrda prava naroda naišla je na žestoko osporavanje samog postojanja naroda u pravno-političkom poretku ove zemlje i motivirala još snažnije vezivanje za koncept nacije-države kao jedinog modela za ostvarenje prava i sloboda građana. No pritom je u punom svjetlu na vidjelo izašla, naizgled začudna, gotovo potpuna podudarnost suštinski inkluzivnog polja građanskog opredjeljenja i ekskluzivnog polja nacionalne pripadnosti većinskoj bošnjačkoj naciji.

Kritika etno-nacionalno zasićenog građanstva mora naći neko uporište koji nije puko osnaživanje i ovjeravanje u krilu manjinskog nacionalizma, a niti je pozivanje na stalnu provjeru i ispitivanje provođenja ljudskih prava, kakvu nalaže liberalni koncept pravde.

Uvođenje i afirmiranje etnokulturne pravde i njenih vrlina može jasno razdvojiti građanstvo s njegovim vrlinama od tvrdokornog nacionalizma većinskog naroda, dakle može učiniti građanstvo autentičnim u njegovom ostvarenju principa liberalne pravde, kao što može na učinkovit način bdjeti nad provođenjem ustavnih odredbi o konstitutivnosti naroda, pa tako učiniti autentičnim federalni poredak. Svako svjesno i otvoreno nepriznavanje prava jednog od konstitutivnih naroda da bude predstavljen u vlasti, da izgubi status jednakopravnosti u zajedničkoj državi, ne može naći opravdanje u isključivom vezivanju za liberalnu koncepciju pravde. Kandidatura nekog etničkog Hrvata koji računa na glasove bošnjačkih glasača, kao većinskog naroda u Federaciji BiH, čak i kada bi bila pravno utemeljena, kao što je to do jučer bila, ukazala bi na konstitutivni nedostatak Federacije BiH upravo kao federacije, kao što bi istovremeno bila nedvosmisleno nemoralan čin. Uvjereni smo da je etnokulturna pravda važan princip za prosuđivanje jednakopravnosti naroda, kao što je i moralni imperativ kojeg tek treba afirmirati u bosanskohercegovačkoj javnosti.

Literatura

- [1] Rainer Bauböck, "Why Stay Together? A Pluralist Approach to Secession and Federation", in: W. Kymlicka and W. Norman (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*.
- [2] Josep Costa, "Political Accommodation in Ethnonationally Diverse Societies", Workshop Number 5, Queen's University of Belfast.
(<https://ecpr.eu/Events/PanelDetails.aspx?PanelID=2193&EventID=47>)
- [3] Jacques Derrida, *Force de loi*, Galilée, Paris, 1994.
- [4] Clement H. Dodd, "Confederation, Federation and Sovereignty", *Journal of International Affairs*, September - November 1999 Volume IV - Number 3

- [5] Jean-François Lyotard, *The Differend, Phrases in Dispute*, Manchester University Press, 1998.
- [6] Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, 1995.
- [7] Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2001.
- [8] W. Kymlicka and M. Opalski (eds.), *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, Oxford University Press, 2001.
- [9] Arend Lijpharta, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven and London.
- [10] Soeren Keil, *Multinational Federalism in Bosnia and Herzegovina*, ASHGATE, Southeast European Studies, University of Graz, 2013.
- [11] Christopher McCrudden and Brendan O'Leary, "Courts and Consociations, or How Human Rights Courts May De-stabilize Power-sharing Settlements", *The European Journal of International Law*, Vol. 24 no. 2,
- [12] Yusuf Nebhan Aydin, "The Fastest Growing Ethnocultural Community of Canada: Ethnocultural Freedom and Equality of the Canadian Muslim Minority", *Journal of Islamic Studies and Culture* December 2015, Vol. 3, No. 2.
- [13] Wilfried Swenden, *Federalism and Regionalism in Western Europe. A Comparative and Thematic Analysis*, Palgrave Macmillan, 2006.
- [14] Venice Commission, Report on Second Chambers in Europe, "Parliamentary complexity or democratic necessity?" by Mr Patrice Gélard, Strasbourg, 26 November 2006, Study No. 335/2005
- [15] Venice Commission, *Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina*, Opinion No. 862/2016, Strasbourg, 17 October 2016., 52.
- [16] Ugo Vlaisavljević, "Drugi ustav i ustav Drugih. Aporija suvereniteta", Franjevački institut za kulturu mira, Split, 2012.
- [17] Michael Walzer, *On Toleration*, Yale University Press, New Haven and London, 1997.